

Dubbele dialoog

Vrouwen en mannen in interreligieuze ontmoetingen

Riet Bons-Storm en Nelly van Doorn-Harder

Dubbele dialoog

***Vrouwen en mannen
in interreligieuze ontmoetingen***

Riet Bons-Storm
Nelly van Doorn-Harder

redactie

Narratio

isbn 978 90 5263 857 7
nur: 707

© 2012 theologische uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 fax 084 739 29 45 e-mail: info@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl.
Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en www.kerkboek.nl (ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digi-boek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

Inhoud

Op het kruispunt van de dubbele dialoog <i>Nelly van Doorn-Harder</i>	5
Dialoog, de breedte en de diepte <i>Henk Vroom</i>	21
'Liefdevolle' wreedheid: mannen en vrouwen in overleg <i>Michael Trice</i>	41
Grenzen of verbindingen? <i>Gé Speelman</i>	47
Dialoog en identiteitsonderhandeling: interculturele contacten met en tussen migrantenvrouwen <i>Mechteld Jansen</i>	69
Vrouwen en de lieve vrede <i>Riet Bons-Storm</i>	85
De Women's Interfaith Journey: een zoektocht naar de bijdrage van vrouwen aan de interreligieuze dialoog <i>Martha Th. Frederiks</i>	101
De 'common ground' en interreligieuze dialoog: twee indonesische initiatieven <i>Peter Faber</i>	121
Vrouwen, vredesbodes in de plurale samenleving: de inzet van twee predikantes op Midden Java <i>Josien Folbert</i>	139
De tweede moderniteit, religieuze flexibiliteit en de openheid voor dialoog <i>Ruth Hessel</i>	159
Open deuren, interreligieuze ontmoetingen in jeugdboeken <i>Karen Ghonem-Woets</i>	177
Praktijkverhalen bij een visioen <i>Esther van der Panne, Annego Hogebrink en Karen Ghonem</i>	199
De auteurs	215

OP HET KRUISPUNT VAN DE DUBBELE DIALOOG

Nelly van Doorn-Harder

Interreligieuze ontmoetingen zullen aan effectiviteit winnen als zowel vrouwen als mannen vanuit hun visies en expertise meedoen op alle niveaus van de dialogen.

Kruispunten

Niet alleen in Nederland, maar ook in de rest van de wereld zijn we op een kruispunt beland waar nieuwe stromingen en gedachtengangen over twee van de grootste vraagstukken van onze tijd samenkomen: de emancipatie van vrouwen én mannen, en de dialogen tussen godsdiensten en culturen. Ons denken over beide is de afgelopen vijftig jaar enorm veranderd en aangezien het nooit zal lukken om tot eensluidende meningen te komen, zullen discussies hierover ons nog generaties lang bezighouden.

De cultureel en godsdienstig pluriforme samenleving is een feit en één van de grootste uitdagingen van onze tijd is het omgaan met de nieuwe of niet-zo-nieuwe diversiteit. Daarnaast zijn de debatten over wat het betekent om werkelijk als geëmancipeerde mannen en vrouwen te leven verre van over. Duidelijk is dat het hier niet om academische hoogstandjes gaat, maar om fundamentele rechten van de mens: recht op vrijheid van godsdienst, culturele vrijheid, en de vrijheden om zelfstandige beslissingen te nemen over hoe men wil leven.

Dit boek gaat over de rol van vrouwen en mannen in de dialoog tussen godsdiensten en culturen, met name over de interreligieuze dialoog; één van de fundamenten waarop de nationale discussie over identiteit en religie rust. Onze hoofdvraag is waarom vrouwen, ondanks hun talloze activiteiten, in veel gevallen onzichtbaar en ongehoord blijven in sommige vormen en niveau's van deze dialoog. Wij zijn niet de enigen die deze vraag stellen. Ook op hoog politiek niveau is men op zoek naar antwoorden op de vraag hoe vrouwen op een meer effectieve manier bij interreligieuze- en vredesoverleg betrokken kunnen worden. Volgens de Raad van Europa is het hoognodig aandacht aan deze vraag te besteden:

Ondanks het feit dat er een vloedgolf van informatie is over de diverse onderwerpen, plus een groeiend aantal bronnen van informatie, is er in feite weinig bekend over de mechanismen [die ten

grondslag liggen aan] het organiseren van inter-religieuze en inter-culturele dialoog.¹

Het rapport van de Raad is gebaseerd op Resolutie 1325 van de Verenigde Naties. Die werd in het jaar 2000 aangenomen en stelde dat politiek en vredesoverleg zo door mannen wordt overheerst dat er een prangende behoefte is de rol van vrouwen nader te onderzoeken.² Meer dan een decennium later houden wij ons met deze vraag bezig vanuit Nederlands perspectief.

Multi-cultureel en multi-religieus worden

Respect voor verscheidenheid en verdraagzaamheid voor de ander zijn nergens vanzelfsprekende deugden; ze worden aangeleerd (zie b.v. Jackson & Fujiwara 2008). Niet alleen moeten we onszelf er in oefenen om met religieuze verscheidenheid om te gaan, we moeten ook bereid zijn ons toe te leggen op het ontwikkelen van de kunst van actief bevragen en begrijpen. Actief meewerken in plaats van passief toekijken is van groot belang voor het leven in een multiculturele maatschappij. Het leerproces om kinderen hierin te onderwijzen begint al vroeg en bestaat uit diverse aspecten zoals het aanleren van een gezonde vorm van eigenwaarde die de ander niet denigreert, het leren verbanden te leggen tussen persoonlijke omstandigheden en de omgeving, en het kunnen vergelijken van de eigen waarden en ethische concepten met die van anderen. Het is de hoop van educatieve specialisten dat kinderen zo zelf leren denken en luisteren en met andersheid om kunnen gaan. Het artikel van Karen Ghonem in deze bundel gaat hierop in.

In Nederland staat deze soort van activiteiten nog in de kinderschoenen en denken velen dat de onderwerpen van emancipatie en inter-religieus samenleven inmiddels voldoende uitputtend besproken zijn. We kennen immers inmiddels allemaal het Suikerfeest. In plaats van het opbouwen van actieve tolerantie, zijn velen ingedut in een soort van passieve onverschilligheid die er bijvoorbeeld toe leidt dat iemand als Geert Wilders alle Moslims tot één grote homogene groep kan herleiden. Al dommelend ziet men dan de trends van individualisering en internationalisering onder Moslims over het hoofd en is verbaasd te leren dat er ook onder hen hier en daar vormen van 'ietsisme' zich aan het ontwikkelen zijn.

1. "Despite the vast amount of information about the various topics and the growing number of information sources, relatively little is known about mechanisms for organizing inter-religious and intercultural dialogue." The Council of Europe, "The Role of Women and Men in intercultural and interreligious dialogue for the prevention of conflict, for peacebuilding and for democratization. <http://coe.int/equality>. Directorate General of Human Rights, Strasbourg, 2005, p. 59. (Geraadpleegd op 15-2- 2011).

2. Zie o.a.: <http://www.un.org/womenwatch/osagi/wps/>.

Interreligieuze dialoog wordt dikwijls gezien als een weinig effectief gebeuren waar hooggeleerde bollen, bijna allemaal mannen, van verschillende religies informatie uitwisselen over elkaars geloof. Of men denkt uitsluitend aan clubhuisactiviteiten met vrouwen uit landen zoals Turkije en Marokko. Het is gemakkelijker ons blind te staren op oude patronen dan ons te realiseren dat de wereld om ons heen razendsnel aan het veranderen is.

Niet alleen Nederland, maar de hele wereld is met rasse schreden aan het veranderen; inwoners van landen die wij vroeger kolonialiseerden, vestigen zich nu hier en wij beginnen ons onderdrukt te voelen. Via Cyberspace zijn we meer met elkaar verbonden dan ooit. In 2011 konden we letterlijk de revoluties in het Midden Oosten volgen via Facebook en de Iphone.

Hier wordt heftig gediscussieerd hoe de nieuwe medeburgers aan onze maatschappij mee kunnen doen. Kan of moet Nederland wel of niet multi cultureel worden, kunnen we nieuwkomers accepteren die zich tegen ons afzetten en niet direct willen integreren in ons systeem van normen en waarden? Wat betekent het dat hun achtergrond geen Christelijke wortels heeft? Of dat ze hun religie niet vanuit een seculier oogpunt willen benaderen waarin staat en geloof worden gescheiden? Hoe mag, wie niet van Nederlandse afkomst is, meedoen? Politici zoals Wilders proberen een morele paniek te zaaien door de Islam als een totalitaire religie af te schilderen. Ons ervan overtuigend dat ze een nieuw geluid brengen, proberen hij en gelijkgestemde geesten Nederland in feite terug te stoppen in een kader dat niet langer bestaat. Het hebben van een dubbele nationaliteit wordt bijvoorbeeld opeens als groot gevaar beschouwd.

'Buitenstaanders' zoals ik, die zowel buiten als binnen Nederland leven, klinkt die discussie vreemd in de oren: hoe kan Nederland deel zijn van het bonte lappendeken van landen en culturen dat Europa heet en tegelijkertijd de ophaalbrug naar het kasteel omhoog willen halen? En hoe zit het met al die gemengde huwelijken? Om de uitdaging van deze tegenstrijdigheid onder woorden te brengen gebruikt filosofe Rosi Braidotti het beeld van *nomaden*: de snelle ontwikkelingen in techniek en media, immigratie patronen en het mengen van landen en volkeren dwingen ons tot het zoeken naar nieuwe vormen van identiteit en burgerschap (voor een samenvatting van deze ideeën, zie o.a. Saleri 2010).

Natuurlijk spelen ook vrouwen een rol in het vormen van al deze nieuwe gedachten en structuren. Aangezien de interreligieuze dialoog één van de activiteiten is, waarin nieuwe ideeën en gedragsvormen worden geïntroduceerd, is het uiterst verbazingwekkend dat de emancipatie van vrouwen nauwelijks te merken is in de interreligieuze dialoog of in vredesactiviteiten. Aan wat vrouwen zeggen en schrijven wordt nauwelijks aandacht besteed. Waar wordt het geluid gehoord van vrouwen zoals Manuela Kalsky die al jaren pleit voor een nieuw Nederlands 'wij'?

De hoofdstukken in dit boek proberen een aantal van de mechanismen bloot te leggen die ten grondslag liggen aan het niet horen of het uitsluiten van vrouwen. Dit boek is een verkenning naar wat er op het kruispunt van de dialoog tussen vrouwen en mannen met de dialoog tussen de religies gebeurt of kan gebeuren. De observaties en conclusies zijn voor het grootste deel gebaseerd op eigen ervaringen en veldonderzoek van de schrijvers. Ze hebben zich op allerlei niveaus en manieren verdiept in en geëngageerd met wat mensen van verschillende godsdiensten en/of culturen samenbrengt of scheidt. Ze dragen diverse onderwerpen en voorbeelden aan die tot verdere discussie en studie kunnen leiden over de vraag welke wegen we willen of kunnen inslaan. Een nieuw 'wij' vormen is een lange weg en wij pretenderen niet met finale antwoorden te komen. Wel hopen we dat de diverse hoofdstukken in dit boek tot nieuwe debatten zullen leiden.

Onzichtbaar en ongehoord?

Het is mijn persoonlijke ervaring en observatie dat veel vrouwen die zich vele jaren aan dialoogactiviteiten wijden, vaak onzichtbaar en ongehoord blijven, of het gevoel hebben dat er langs hen heen wordt gekeken en dat wat ze te zeggen hebben niet serieus wordt genomen.

Wat mij verbaasde was dat dit het geval is in alle landen waar ik tot nu toe heb gewerkt: Nederland, De Verenigde Staten, Egypte en Indonesië. Om te zien wat anderen van deze situatie dachten, organiseerde ik in 2009 twee discussiemiddagen op de VU. Uitgenodigd waren een vijftiental mannen en vrouwen die direct of indirect betrokken waren bij interreligieuze projecten: er les over gaven, er over schreven, of regelmatig activiteiten organiseerden. Mijn vraag was of ze het er mee eens waren dat in de interreligieuze dialoog de stemmen en opinies van vrouwen minder gehoord worden dan die van mannen.

Men dacht hier verschillend over; het is immers niet zo dat er geen prominente vrouwen zijn in de interreligieuze dialoogwereld. In 2011 ging de Nobelprijs voor de Vrede naar drie vrouwen: Ellen Johnson-Sirleaf, de president van Liberia, het eerste gekozen vrouwelijke staatshoofd van Afrika, naar de Liberiaanse vredesactiviste Leymah Gbowee, en de journaliste Tawakkul Karman uit Jemen.³ In Nederland hebben we vrouwen als Manuela Kalsky, die leiding geeft aan het project 'Nieuw Wij', in de VS leidt Diane Eck al jaren het Harvard pluralisme project, en Karen Armstrong is niet alleen beroemd vanwege haar vele boeken, maar ook door haar Charter of Compassion dat gebaseerd is op de gulden regel: 'Wat gij niet wil dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.'⁴

3. <http://nos.nl/artikel/291172-vredesprijs-voor-vrouwenactivisten.html>.

4. <http://charterforcompassion.org/site/>

Terwijl er steeds nieuwe publicaties zijn over vrouwen en gender op allerlei terreinen, is er vreemd genoeg weinig over interreligieuze dialoog en gender gepubliceerd. De beschikbare publicaties worden door de auteurs in deze bundel flink geciteerd. Omdat het om religie gaat, is veel werk theologisch of filosofisch, met als terugkerende namen: Helene Egnell (2006 & 2010), Jeannine Hill Fletcher (2005) and Maura O'Neill (1990 & 2007).

Ook geïnspireerd door V.N. Resolutie 1325, heeft het Katholieke Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs van Georgetown University in Washington DC in juli 2010 een conferentie over het onderwerp gehouden waar zo'n vijftig leiders van diverse vredes- en dialooginitiatieven spraken over de rol van vrouwen in hun werkveld.⁵ Dankzij het feit dat een aantal van die leidende figuren zijn geïnterviewd, zijn hun gedachten over dit onderwerp beschikbaar via de website van het Center.⁶ De hoofdconclusie van de conferentie was dat, hoewel de officiële en belangrijke leiderschapsfuncties zowel binnen als buiten religies vaak door mannen worden bekleed, dit niet betekent dat vrouwen niet actief zijn. Er zijn eenvoudigweg geen harde feiten over wat ze nu precies doen: bijna niemand is op het idee gekomen de rol van vrouwen in religie, geweld, vredesoverleg en dialoog systematisch te onderzoeken. Men was het er over eens dat bij officieel overleg op regeringsniveau of op ander hoog niveau *men zelden bij vrouwengroepen, die zich bezighouden met interreligieuze ontmoetingen, aanklopt voor advies*. De Benedictijnse non en directeur van Benetvision, Joan Chittister, analyseerde de huidige situatie als volgt:

Vrouwen introduceren diepgaande verschillen in stijl, doel, agenda's en aanwezigheid, en hebben goede vaardigheden in het oplossen van conflicten. Het is een groot probleem dat bestaande organisaties vrouwen zelden systematisch bij hun werk betrekken. Bij het invoeren van belangrijke wetten of maatregelen vraagt niemand in regeringen of internationale organisaties de vrouwengroepen om advies. Terwijl ze dat nou juist zouden moeten doen.⁷

Organisaties zoals Unicef, die zowel met netwerken van mannen als die van vrouwen werken, hebben vastgesteld dat vrouwen die als plaatselijk bestuurslid zijn gekozen vaak efficiënter werken dan mannen. Ze laten het niet alleen bij hoogvliegende beloftes maar komen die ook na, zijn

5. An Exploration by the US Institute of Peace (USIP), the Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, and the World Faiths Development Dialogue (WFDD). Zie: <http://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/women-in-religious-peacebuilding>.

6. De interviews zijn beschikbaar via: <http://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/women-in-religious-peacebuilding>

7. <http://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sister-joan-chittister-executive-director-benetvision>.

minder omkoopbaar en corrupt, en moedigen samenwerking tussen mannen en vrouwen aan.⁸

Er is wel veel onderzoek gedaan naar de rol van vrouwen in leidinggevende posities in de zakenwereld. Het aantal vrouwen in leidinggevende posities in de zakenwereld neemt niet alleen in aantal toe, geconstateerd wordt dat vrouwen het doorgaans net zo goed of zelfs beter doen dan mannen, vooral waar het goed en gedegen management betreft. Er is alleen één aspect dat uit deze onderzoeken rolt wat negatief spreekt over vrouwen als leiders in zaken: vrouwen die zakenleiders zijn hebben niet genoeg visie. Ze denken niet genoeg in futuristische termen die een business tot verandering in product of aanpak brengt. Ze zijn dus geen voortrekkers in het produceren van wilde ideeën en als ze die wel hebben, gooien ze die meestal in de groep en gaan de mannen collega's met de eer strijken (Ibarra & Obodaru 4-6).

Dit soort onderzoeken bevestigen wat we in Nederland om ons heen zien: wat opleidingsniveau betreft is er weinig verschil tussen vrouwen en mannen en allebei hebben ze toegang tot banen op diverse niveaus. Van buitenaf ziet Nederland er inderdaad behoorlijk geëmancipeerd uit. Maar de Nederlandse situatie wijkt af van die van vergelijkbare landen doordat vrouwen vaak uit eigen keus meer in deeltijdbanen werken en gemiddeld 20% minder verdienen dan mannen.⁹ Dit betekent dat een groot deel van hen financieel niet op eigen benen kan staan, wat schrijfster Elma Drayer er toe bracht hen 'verwende prinsesjes' te noemen.

Verwachtingen, normen en de gendervraag

Gender, het man- of vrouwzijn in een samenleving, bepaalt ons op allerlei manieren, waarbij de cultuur waarin we opgroeien een enorm belangrijke rol speelt. Aangezien vrouwen en mannen in de samenleving samen moeten leven en werken, houdt aandacht voor de gender-rol van vrouwen automatisch in dat we ook de gender-rol van mannen onder de loep moeten nemen. Maatschappijen en culturen beïnvloeden onze identiteit en de manier waarop we ons in onze rol als man of vrouw ontwikkelen.

Individueel worden we naast het man- of vrouwzijn bepaald door aspecten zoals etniciteit, ras, leeftijd, seksuele oriëntatie, en talenten. Daarnaast wordt onze sociale identiteit gevormd door klasse of kaste, werk, opleiding, religie, de plaats waar we geboren zijn, of we al dan niet getrouwd zijn of kinderen hebben. Het is dus onmogelijk om de vraag naar

8. Interview Afeefa Syeed, Adviseur US Bureau voor Internationale Ontwikkeling: <http://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-afeefa-syeed-senior-advisor-us-agency-for-international-development-middle-east-and-asia-bureaus>.

9. <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/onderwijs/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-014-pb.htm>

de rol van vrouwen in interreligieuze dialoog alleen vanuit een religieus perspectief te bekijken en mensen – vrouwen en mannen - alleen aan te spreken op hun religieuze identiteit. Martha Frederiks beschrijft bijvoorbeeld hoe in India een zogenaamde vredesreis helemaal stuk liep, niet op verschillen in religie, maar in kaste.

De in een cultuur gegroeide en ideologisch bepaalde gender-verwachtingen die we als mannen en vrouwen elkaar opleggen zijn gecompliceerd en ook hier komen we met simplistisch denken niet veel verder. Riet Bons-Storm bespreekt bijvoorbeeld in haar bijdrage dat het niet automatisch zo is dat vrouwen vredelievender zijn dan mannen. Vrouwen kunnen net zo goed geweld aanwakken, op wraak zinnen, aan oorlog meedoen of hun echtgenoot en kinderen tot oorlog aanmoedigen.

Hoe ondoorzichtig sommige situaties ook zijn, we voldoen meestal min of meer vanzelfsprekend aan gender-verwachtingen en verwachten dat anderen dat ook doen; ook al is het vaak niet duidelijk waar onze maatstaven vandaan komen en of ze nog wel van toepassing zijn in de huidige maatschappij. Wie beslist eigenlijk wie mee mag doen in bepaalde overlegstructuren? De hoofdstukken van Michael Trice en Mechteld Jansen geven aan dat de beoordelingsmacht nog steeds schijnt te liggen bij mannen, die onbewust hun eigen maatstaven toepassen. Zelden gebeurt het dat mannen vrouwen *met opzet* buiten bepaalde kringen en discussies houden; de inbreng van vrouwen is vaak een blind gebied op hun radar. Diverse onderzoeken geven verschillende antwoorden op de vraag wat daar de oorzaak van zou kunnen zijn. Een aantal zoekt het in taalgebruik en het feit dat vrouwen vaak zaken anders bespreken dan mannen en er verschillen in onderhandelingsstijl zijn (zie b.v. Swan 1987 & 2005 en Tannen 1994). Andere onderzoeken, zoals dat van Marieke van den Brink - wier proefschrift (2010) over de vraag waarom er zo veel minder vrouwelijke hoogleeraren zijn dan mannelijke, veel opspraak wekte – hebben als conclusie dat het de onbewuste vooroordelen en voorkeuren van de scouts en de leden van de sollicitatiecommissies zijn die ervoor zorgen dat weinig vrouwen voor bepaalde banen worden aangenomen en daardoor niet aan discussies op een bepaald niveau mee kunnen doen.

Religie

Veel van wat er uit het onderzoek naar de rol van vrouwen in niet-religieuze activiteiten blijkt, is van toepassing op de interreligieuze dialoog. Maar religie roept ook specifieke vragen op. Wat is, bijvoorbeeld, de invloed van religieuze hiërarchieën die vrouwen net zo goed uit kunnen nodigen als buitensluiten? Blijven vrouwen buiten de dialoog omdat op (kerk-) politiek niveau beslissingen over godsdienstige zaken hoofdzakelijk door mannen worden genomen? Of heeft het te maken met de religies zelf?

En hoe zit het met de invloed van al die feministische onderzoeken binnen de religies waarin vrouwen zich dieper in hun eigen religieuze traditie verdiepen via het herlezen van de heilige teksten? Zowel in Jodendom, Christendom, als Islam zijn vrouwelijke geleerden tot andere conclusies over hun positie gekomen dan de mannelijke geleerden.

Religie was in Nederland lange tijd een moeilijk bespreekbaar onderwerp. Hoewel veel Nederlanders, zowel autochtoon als allochtoon, zich niet langer thuisvoelen bij de traditionele godsdiensten, en de meeste autochtone Nederlanders zichzelf als seculier beschouwen, zijn ze zelden rabiate atheïsten. De kerk als instituut heeft veel aan invloed ingeboet, maar we blijven op zoek naar zin. Ongebonden vormen van geloof en spiritualiteit nemen toe. De kerk heeft haar centrale positie in de maatschappij verloren, maar fundamentalistische vormen van Christendom en Islam zijn groeiend. Naast de kerken staan er nu ook andere godshuizen in het polderlandschap, zoals moskeeën en Hindoe tempels. Er waren natuurlijk al lang synagogen, hoewel er een grote scheiding bestond tussen synagoge en kerk.

Ondanks het heftige debat over hoe de Nederlandse dialoog af te bakenen, worden de scheidingslijnen tussen de godsdiensten vager. Karen Ghonem's bijdrage geeft ons inzicht in hoe kinderen van diverse culturele en religieuze achtergronden op school praten en nadenken over waarin ze verschillen en wat hen bindt. Het feit dat in Nederland dit soort literatuur bestaat geeft aan dat het nieuwe religieuze en culturele landschap mensen niet alleen bezighoudt als bedreiging, maar ook boeit.

De dialoog tussen religies wordt in belangrijke mate gestuurd door overtuigingen, houdingen en regels binnen elke religie en elk instituut. Wat gender betreft worden kerk en moskee vaak als hinderpalen gezien voor de emancipatie van vrouwen en de participatie van vrouwen aan de dialoog tussen de godsdiensten. Volgens de Noorse feministe Kari Børresen doen vrouwen zichzelf zelfs tekort door aan officiële religies mee te doen (Sjorup 2009, 5). Als vrouwen zich al met de dialoog, bijvoorbeeld op het grondvlak, bezighouden, worden zij meestal niet naar voren geschoven om mee te doen aan dialoogvormen, die het zuiver praktische werk te buiten gaan. Henk Vroom onderscheidt verscheidene vormen van dialoog. Het wordt duidelijk dat vrouwen wel actief zijn in interreligieuze contacten, maar zelden als 'officiële' dialoogpartners worden gezien. Hoewel veel vrouwen die zich met de interreligieuze dialoog bezighouden juist hun inspiratie uit hun religieus beleven putten – bijvoorbeeld uit het visioen van vrede en recht dat met hun Godsgeloof is verbonden – zijn er in veel religies regels en dogma's die de volledige participatie van vrouwen tegenhouden. Vrouwen die invloedrijke posities bereiken in de dialoogwe-

reld werken dan ook dikwijls via initiatieven die buiten de conventionele methoden van hun religieuze instituten vallen. Joan Chittisters organisatie Benetvision, bijvoorbeeld, streeft er naar zinzoekers de weg te wijzen naar een zinvol en vriendelijk spiritueel leven. Ze spoort mensen aan via dagelijkse overdenkingen of meditaties 'kloosters van het hart' te vormen, om zo samen een nieuwe wereldbeweging te bouwen, die de scheidingen overstijgt.¹⁰ Ook de theologe Helene Egnell heeft opgemerkt dat het soms beter is voor vrouwen buiten de gevestigde structuren te blijven en zelf het heft in handen te houden wat de vorm en de inhoud van de dialoog betreft (Egnell 2006, 317).

De dialoog: wat is het, met wie, waar, waarom, en waarover?

Een goede definitie van 'interreligieuze dialoog' formuleren is niet gemakkelijk. Waar gebeurt dialoog, met wie, en wat is het doel? Henk Vroom beantwoordt de vraag over wat het is door te kijken naar wie met elkaar spreekt en op welk niveau. Zo komt hij op drie niveau's: de dialoog van alledag, in de winkel, aan de keukentafel, voor de marktkraam, met de burens, of op school. Als het volgende niveau ziet hij de dialoog tussen religieuze en politieke leiders. Die is meestal wat minder spontaan en gaat volgens vastgestelde agenda's. Ook behoren tot deze vorm van dialoog activiteiten zoals samen religieuze vieringen houden of op belangrijke dagen zoals Prinsjesdag vertegenwoordigers van diverse religies aan het woord laten. Tot slot ziet hij als het derde niveau het bijeenkomen van formele en informele religieuze personen en netwerken. De Moslim en niet-Moslim studenten die met elkaar aan de Vrije Universiteit theologie studeren, zijn een voorbeeld van zo'n groep. Mechteld Jansen benadrukt dat in welke vorm van communicatie of op welk niveau dialoog ook wordt gevoerd, onderling respect, en de ander zonder vooroordelen benaderen het fundament vormen voor eerlijke uitwisseling van ideeën en gevoelens.

Het komt nogal eens voor dat mensen bij de interreligieuze dialoog het model voor ogen hebben van het met elkaar bespreken van heilige teksten en dogma's. Hoewel dit inderdaad – en soms met vrucht – gebeurt, is dit slechts één van de vele mogelijke vormen van dialoog. Uitwisselingen beslaan in feite een breed scala van onderwerpen van hoe kinderen op te voeden, tot het bespreken van religieuze dogma's of politieke en economische zaken. Dialoog tussen aanhangers van verschillende religies is echter niet gemakkelijk, want ze kan bedreigend zijn. Opeens wordt wat men voor waarheid aannam bevestigd. Het spreken over waar men in gelooft is niet alleen een uitdaging, maar maakt ook kwetsbaar. Geloof is voor veel mensen een diep-persoonlijke ervaring waarbij men de ander niet zomaar bin-

10. <http://monasteriesoftheheart.org/>

nenlaat. Volgens theologe Catherine Cornille maakt deze omstandigheid oprechte dialoog bijna onmogelijk (Cornille 2008).

Op zich is de interreligieuze ontmoeting niet nieuw. Al in de Middeleeuwen probeerden Christenen en Moslims elkaar beter te begrijpen. Wat nieuw is, is dat het tegenwoordig een serieus gebied van studie en actie is geworden waar je zelfs op kunt promoveren. Dit is vooral ook nodig omdat in onze gekrompen wereld mensen van verschillende religieuze en culturele achtergrond niet meer om elkaar heen kunnen. We staan globaal én in onze straat met elkaar in contact. Wereldwijd is het aantal gemengde huwelijken met sprongen toegenomen. Mensen raken bij de interreligieuze dialoog betrokken om verschillende redenen: om elkaar beter te leren kennen, om gebroken relaties te herstellen, of om conflicten te voorkomen of op te lossen.

Maar in Nederland lijden we aan een groeiende dialoogmoeheid; we hebben vaak het gevoel dat de dialoog is vastgelopen. Ligt het aan het feit dat er zo weinig meetbare resultaten zijn? Ontbreekt de ideologische of politieke impuls, of overheerst negatief denken van 'het wordt toch niets'? Worden wie in de dialoog betrokken zijn als bevlogen, idealistische leden van een elitaire club beschouwd, waarin dezelfde figuren steeds de ronde doen? Zijn we te oppervlakkig bezig? Of gooien we het bijltje erbij neer als er een serieuze aanslag wordt gedaan op onze tijd en energie, als het meer werk dan hobby wordt? Het is inderdaad een probleem dat religieuze gesprekken en dialogen vaak als vrijblijvende en irrelevante hobbies worden beschouwd die uiteindelijk tot niets leiden. Wie jarenlang in het dialoogcircuit heeft meegedaan, wordt vaak moe van het uitwisselen van aardigheden. Velen haken af. Het is goed de aanleidingen voor dit afhaken op te sporen.

Henk Vroom merkt op dat het omzeilen van verschillen en problematische onderwerpen al die dialoogbijeenkomsten oppervlakkig en op den duur ook saai maakt. De filosoof Paul Griffith gooide al in 1994 de knuppel in het hoenderhok met zijn observatie dat de onderlinge verschillen tussen mensen van verschillende religies zo groot zijn dat we het toch nooit eens worden (Griffith 1994, 31-37). Met elkaar overhoop liggen is wel spannend, maar volgens hem veel productiever: we leren elkaar daardoor dieper en eerlijker kennen. De dialoogbeoefenaar Rabbijn Eric Yoffie is van mening dat het pas interessant wordt als men gaat inzien dat wat er besproken wordt, straks ook kan worden toegepast en tot concrete verandering kan leiden. Ook leeft hij op als hij in gesprek gaat met mensen die zich geïnspireerd voelen door hun geloof en bereid zijn over diepgaande

onderwerpen te praten die ons allemaal raken.¹¹ Interreligieuze dialoog wordt oninteressant wanneer deze boven de plaatselijke context zweeft. De bijdragen van Josien Folbert en Peter Faber laten zien dat mensen zich betrokken voelen als ze samen lokale vraagstukken proberen op te lossen. Daarnaast is het belangrijk vanuit een duidelijk plan te werken, liefst op lange termijn, terwijl ieder die mee doet een bijdrage kan leveren. Mensen haken af wanneer activiteiten onprofessioneel blijken.

Het is duidelijk dat de huidige situatie ons dwingt na te denken over waar we mee bezig zijn. Maatschappelijke veranderingen betekenen dat er binnen de interreligieuze dialoog zelf diepgaande verschuivingen plaatsvinden. Nieuwe groepen zoals jongeren en kunstenaars krijgen inbreng en 'interreligieus' betekent niet langer dat iedereen die meedoet ook een bepaalde godsdienst aanhangt; agnosten zowel als atheïsten moeten zich ook welkom voelen. Eind 2009 raadde paus Benedictus XVI aan om zelfs wie God niet kent ook aan de dialoogtafel uit te nodigen.¹² Daarom geeft men in het Engels tegenwoordig de voorkeur aan de term 'interfaith' in plaats van 'interreligieus', omdat het gaat om een dialoog tussen mensen die al dan niet in een god geloven, of ze nu wel of niet lid zijn van een erkende religie of religieus instituut.

De focus van ontmoetingen en activiteiten is ook aan het verschuiven: van de inhoud van het geloof naar rituelen, praktijken, en projecten die helpen een 'nieuw wij' op te bouwen. Ruth Hessel analyseert hoe vrouwen in plaats van zich benadeeld te voelen omdat ze vaak buiten de bestaande hiërarchieën gehouden worden, met nieuwe vormen van geloven experimenteren. Haar hoofdstuk beschrijft een soort van barometer die aangeeft wat er buiten de vaste structuren gebeurt.

Het blijft echter van belang dat men de interreligieuze ontmoeting en dialoog aangaat vanuit een bepaalde overtuiging, een visioen, misschien zelfs een passie voor een vreedzamer samenleving waarin iedereen tot haar of zijn recht komt. Men duikt immers in een moeizaam en langdurig proces dat plaatsvindt op diverse niveaus. Alle activiteiten samen vormen de grondslag voor een nieuwe cultuur waarin men elkaar leert accepteren, die helpt conflicten op te lossen, en waarin het gedeeld menszijn belangrijker wordt dan individuele verschillen in religie en afkomst. Dat dit werk door zowel mannen als vrouwen moet worden ondernomen, spreekt voor zich.

11. "Why Interfaith Dialogue Doesn't Work -- And What We Can Do About It". http://www.huffingtonpost.com/rabbi-eric-h-yoffie/why-interfaith-dialogue-d_b_867221.html.

12. <http://www.alarabiya.net/articles/2011/10/26/173793.html>. Zie ook het artikel van de Humanistische kapelaan Christ Stedman, "Interfaith Dialogue Must Include Atheists." http://www.huffingtonpost.com/chris-stedman/dont-leave-atheists-out-o_b_756120.html.